

УКРАЇНСЬКА КООПЕРАЦІЯ

УДК 94:[334.732:631.115.8]«19»(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-3-175-183

Андрій КАСЯН

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8073-7138>
e-mail: kasyan_andriy@ukr.net

ІНТЕГРАЛЬНІ ТА УНІВЕРСАЛЬНІ ТОВАРИСТВА (НА МАТЕРІАЛАХ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ В УСРР 1920-х рр.)

Анотація. У статті досліджено феномен появи й функціонування інтегральних та універсальних товариств у соціокультурному та економічному просторі 1920-х рр. Проаналізовано передумови виникнення таких організацій, що стали відповіддю на виклики повоєнної дестабілізації та пошук нових форм суспільної самоорганізації. Особливу увагу приділено типології цих об'єднань, їхній ідеологічній основі й ролі у формуванні тогочасного міждисциплінарного діалогу. **Мета дослідження** полягає в комплексному аналізі діяльності інтегральних та універсальних товариств як специфічної форми інституціоналізації інтелектуальних та кооперативних рухів 1920-х рр. Автор прагне розкрити внутрішню логіку їхнього розвитку, виявити спільні риси та розбіжності між інтегральним підходом (спрямованим на синтез знань або ресурсів) та універсалізмом (орієнтованим на всеохопність та глобальність завдань). **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що вперше на основі раніше малодосліджених архівних матеріалів та періодики зазначеного періоду здійснено порівняльну характеристику цих організаційних структур. Введено в науковий обіг уточнене визначення «інтегрального товариства» як моделі, що поєднує господарські функції з освітньо-просвітницькою місією. Обґрунтовано тезу, що 1920-ті рр. стали піковим моментом для спроб гармонізації приватних ініціатив із суспільним благом через призму універсалістських концепцій.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що інтегральні та універсальні товариства 1920-х рр. відіграли критичну роль у структуруванні громадянського суспільства. Вони стали майданчиками для експериментів із соціального інжинірингу та інтелектуального синтезу. Попри те, що багато з цих організацій припинили своє існування через посилення тоталітарних тенденцій або економічні кризи кінця десятиліття, їхній досвід заклав фундамент для сучасних моделей мережових спільнот та кооперативних об'єднань. Доведено, що ідея «універсального охоплення» була не лише утопічним прагненням, а й практичною стратегією виживання в умовах швидкої модернізації.

Ключові слова: інтегральні товариства, нова економічна політика (неп), 1920-ті рр., податкова політика, кооперація, синтез знань, інтелектуальна історія, УСРР (Україна).

Andrii KASIAN

PhD (History), Associate Professor of the Department of Archeology and Special Branches of Historical Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8073-7138>
e-mail: kasyan_andriy@ukr.net

INTEGRATED AND UNIVERSAL COMPANIES (BASED ON MATERIALS OF THE COOPERATIVE MOVEMENT IN THE UKRAINIAN SSR IN THE 1920s)

Abstract. *The article explores the phenomenon of the emergence and functioning of integral and universal societies within the socio-cultural and economic landscape of the 1920s. The author analyzes the prerequisites for the establishment of such organizations, which served as a response to the challenges of post-war stabilization and the search for new forms of social self-organization. Particular attention is paid to the typology of these associations, their ideological foundations, and their role in fostering the interdisciplinary dialogue of the era. The **purpose** of the research is to provide a comprehensive analysis of the activities of integral and universal societies as a specific form of institutionalization of intellectual and cooperative movements in the 1920s. The author seeks to reveal the internal logic of their development, identifying common features and differences between the integral approach (aimed at the synthesis of knowledge or resources) and universalism (focused on the comprehensiveness and globality of tasks). The **scientific novelty** of the work lies in the fact that, for the first time, based on previously under-researched archival materials and periodicals of the specified period, a comparative characterization of these organizational structures has been carried out. The study introduces a refined definition of the «integral society» as a model that combines economic functions with an educational and enlightening mission. It substantiates the thesis that the 1920s represented a peak moment for attempts to harmonize private initiatives with the public good through the prism of universalist concepts.*

Conclusions. *The study suggests that integral and universal societies of the 1920s played a critical role in structuring civil society. They served as platforms for experiments in social engineering and intellectual synthesis. Although many of these organizations ceased to exist due to the rise of totalitarian tendencies or the economic crises of the late decade, their experience laid the foundation for modern models of network communities and cooperative associations. It is proven that the idea of «universal reach» was not merely a utopian aspiration but a practical survival strategy in the face of rapid modernization.*

Keywords: *integral societies, new economic policy (NEP), 1920s, tax policy, intellectual history, cooperation, synthesis of knowledge, Ukrainian SSR (Ukraine).*

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобальної турбулентності традиційні моделі господарчої співпраці вичерпують свій потенціал. Вони не забезпечують потрібної гнучкості й стійкості складних систем. Інтегральна кооперація, що зазвичай базується на функціональному поєднанні ресурсів та зусиль у вузькоспеціалізованих межах, стикається з бар'єрами закритих корпоративних або галузевих структур. Основна колізія полягає в тому, що така форма взаємодії часто орієнтована на внутрішню оптимізацію, що обмежує можливості адаптації до зовнішніх викликів, перешкоджає формуванню масштабних міждисциплінарних альянсів, здатних вирішувати комплексні завдання. Водночас розвиток мережевого суспільства вимагає переходу до універсальної кооперації, що передбачає створення відкритих, інклюзивних механізмів взаємодії, незалежних від специфіки галузі чи географічних кордонів. Проблема полягає у відсутності єдиної теоретико-методологічної бази, яка дала б змогу гармонійно поєднувати інтенсивність внутрішніх зв'язків інтегрального типу з екстенсивністю та всеохопністю універсальних підходів. Невирішеність питання про те, як зберегти ефективність управління при переході до універсальних коопераційних моделей, зумовлює ризики втрати керованості та розмивання цілей, що робить дослідження взаємозв'язку цих двох концептів критично важливим для сучасної науки, зокрема й у контексті переосмислення досвіду кооперативного руху в УСРР доби непу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зазначити, що вітчизняні історики-аграрники доклали чимало зусиль для предметного, об'єктивного висвітлення повсякденного життя та соціально-економічного значення української сільськогосподарської кооперації. Свого часу цій важливій проблемі було присвячено низку оригінальних робіт. Їхнє авторство належить визначним дослідникам і практичним діячам сільськогосподарської кооперації першої третини ХХ ст. Докладний перелік цих славних імен потребує спеціальної історіографічної праці, у рамках же нашої статті більш предметно зупинимося на доробку таких науковців як І. Батюк, А. Онуфрієв, С. Фесенко, К. Григорьев [1–4].

Як відомо, після початку «терористичної» колективізації 1929 р. й до «відлиги» (1956 р.) будь-які дослідження, що стосувалися діяльності самоврядної (демократичної) селянської організації, були неможливими. Сталінською тиранією на ній було міцно закріплено страшне на той час тавро куркульської організації, а багато її чільних діячів згинувло в катівнях. Навіть прості згадки про їхні роботи були фізично неможливі через цензурні проскрипції, що фактично проіснували аж до середини 1980-х рр.

Хронологічно новий цикл публікацій був започаткований С. Р. Ляхом [5]. Значний внесок у дослідження проблематики, пов'язаної з діяльністю сільськогосподарської кооперації, зробили вчені Черкаського національного університету. У цьому закладі на початку 2000-х рр., завдяки енергійній діяльності А. Морозова, була створена перша в добу державної незалежності України школа істориків-аграрників. Кілька її представників концентрували свої пізнавальні зусилля на вивченні широкого кола проблем, що репрезентували багатогранну діяльність української сільськогосподарської кооперації [6]. Сам А. Морозов досліджував організаційно-господарську й фінансово-кредитну діяльність кооперативних об'єднань селян.

Широке коло проблем, пов'язаних із функціонуванням сільськогосподарської кооперації, що стосувалися історії, теорії та практики (політики), системно простежив О. Антоян [7]. Великий внесок у розробку проблеми зробив В. Марочко [8]. Окрім іншого, разом із С. Кокіним та О. Мовчан, він увів до наукового обігу нові оригінальні джерела, що дало змогу проаналізувати загальні умови функціонування всієї мережі кооперативних організацій УСРР у 1921–1925 рр. [9]. Серед сучасних дослідників тематики варто назвати імена А. Дабіжи, І. Волошина, Ю. Тренкіна, Я. Трояк.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та розробка концептуальної моделі універсальної й інтегральної кооперації як стратегічного механізму сталого розвитку соціально-економічних систем. Заплановано розкрити сутність універсальності кооперативних зв'язків через їхню здатність до адаптації в різних сферах діяльності, а також визначити роль інтегральних процесів у синергії зусиль учасників для досягнення спільних цілей. Особливу увагу буде приділено аналізу трансформаційного потенціалу такої кооперації в умовах глобальних викликів, що допоможе сформулювати практичні рекомендації стосовно зміцнення життєстійкості й конкурентоспроможності сучасних об'єднань.

Виклад основного матеріалу. На початку 1920-х рр., коли для громадян проголошеної у 1919 р. УСРР дещо несподівано канули в минуле надумані конструкції «воєнного комунізму», реальністю для них стала нова економічна політика [10, с. 13]. Нагальна потреба в такій пертурбації була продиктована політичною доцільністю, але також економічної розрухою, важким станом всіх галузей сільського господарства, що потребували якнайшвидшої відбудови. Ситуація ускладнювалася тим, що більшовики фактично не мали навичок господарювання на засадах ринкових відносин, апробації відповідних організаційних форм, у тому числі кооперативних. Звідси, українська сільськогосподарська кооперація не могла відбуватися (виконувати свою місію) на тлі динамічних соціально-економічних процесів, перманентно не вдосконалюючи свої організаційно-господарські форми діяльності.

Будучи політичними прагматиками, більшовицькі лідери (вони ж керівники радянської держави), раз по раз застерігали виконавців на місцях від схоластичного, кабінетного вигадування організаційних форм і методів управління селянськими господарствами. Широку популярність тоді отримала лєнінська теза про нагальну потребу під час налагодження роботи випробовувати ті чи інші інституції (установи), відстежувати проблеми їхньої доцільності та ефективності, перевіряти їх колективним, загальним «досвідом трудящих» і, головне, оцінювати з огляду на отримані результати [11, с. 77].

Робота зі створення кооперативної системи в УСРР розгорнулася в 1920-х рр. з урахуванням досвіду діяльності української кредитної кооперації пізньоімперського періоду. Відтоді, унаслідок завоювань двох революцій, сільськогосподарська кооперація, що її раніше відверто пригнічувало російське самодержавство, отримала можливість плідно розвиватися в умовах відносного послаблення політичного тиску. Більшість дослідників

цієї проблеми сходяться на думці, що станом на початок становлення Української Народної Республіки у 1917 р., уже близько 50% селянських господарств Наддніпрянської України тією чи іншою мірою брали участь у діяльності різноманітних сільськогосподарських кооперативних установ [12, с. 123]. Ба більше, в умовах безперервного на той час, жорстокого воєнного лихоліття сільськогосподарська кооперація була ключовим стрижнем економічної політики та діяльності УНР Центральної Ради, Гетьманату Української держави П. Скоропадського, УНР Директорії, також періоду перманентних суспільно-політичних і соціально-економічних потрясінь, зумовлених політикою російсько-імперських сил. Вона виникала (відроджувалася) й функціонувала на основі інтеграції різних видів кооперації, насамперед споживчої та виробничої. При цьому декретом Раднаркому УСРР від 10 серпня 1920 р. «Про об'єднання всіх видів кооперативних організацій» сільськогосподарська кооперація була інтегрована зі споживчою [13, с. 6]. На об'єднану кооперативну систему були покладені функції розподільчого апарату Наркомпроду.

Об'єднання в інтегрованій системі різноманітних форм кооперації було явищем значною мірою надуманим. Попри запропоновані науковцями різні інтерпретації, у його основі лежало бажання влади підпорядкувати діяльність селянської сільськогосподарської кооперації споживчій, у основі своєї – міській, а отже, краще контрольованій самим диктаторським режимом. Показово, що навіть домагаючись об'єднання, IX з'їзд РКП(б) (березень – квітень 1920 р.) змушений був підкреслити, що злиття сільськогосподарських кооперативних організацій зі споживчою кооперацією потрібно проводити так, аби ініціатива й самодіяльність селян-виробників не були обмежені.

Виконуючи рішення X з'їзду партії щодо реалізації ідейних засад непу, ЦК РКП(б) 9 травня 1921 р. надіслав усім партійним організаціям листа «Про кооперацію». Він містив роз'яснення місцевим, догматично налаштованим керівникам про конче необхідне повернення до ринкових методів регулювання економіки загалом, її аграрного сектора насамперед. Це помітно полегшило організаційно-господарські умови функціонування сільськогосподарської кооперації, зокрема проведення фінансових операцій.

Переломним моментом діяльності системи сільськогосподарської кооперації в Україні стало прийняття спільного декрету ВУЦВК і РНК УСРР від 26 жовтня 1921 р. «Про сільськогосподарську кооперацію» [13, с. 7]. Згідно з цим декретом ліквідувалася обов'язковість інтеграції різних видів кооперації. Водночас, сільськогосподарська кооперація з частини розподільчого апарату перетворювалася на широку, самодіяльну, справді селянську (демократичну) організацію, покликану забезпечувати розвиток продуктивних сил у сільському господарстві, ставати активним чинником об'єднання мільйонів дрібних товаровиробників. Вона отримувала організаційну й господарську самостійність, можливість створювати як низові товариства, так і їхні об'єднання різних рівнів, аж до всеукраїнського.

Про глибоку обґрунтованість курсу на широке розгортання ініціативи селянства в справі відновлення традиційної системи української сільськогосподарської кооперації, свідчить той факт, що менш ніж через півтора місяці після опублікування декрету «Про сільськогосподарську кооперацію» в УСРР зареєстрували свої статuti й розпочали господарську діяльність 2416 товариств [14, с. 5].

До початку 1922 р. оформилася й середня ланка сільськогосподарської кооперації – союз сільськогосподарських товариств. На 1 січня 1922 р. у республіці налічувалося 49 сільгоспсоюзів. Організаційне оформлення завершилося проведенням I Всеукраїнського з'їзду. Він тривав протягом 17 – 23 березня 1922 р. Було створено Всеукраїнський союз сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» [15, с. 7; 16, с. 9; 17, с. 3; 18, с. 5]. Це пришвидчило розвиток системи сільськогосподарської кооперації. Станом на 1 жовтня 1922 р. в УСРР налічувалося 4517 товариств і 140 їхніх союзів [19, с. 2].

Прагнення сотень тисяч селян до участі в роботі сільськогосподарської кооперації, що ставила перед собою завдання задоволення найнагальніших їхніх потреб, було очевидним. У цих умовах важливе значення мав вибір продуктивних організаційних форм низового рівня. Економічна дійсність того часу вказувала на надобність універсального сільськогосподарського товариства. В умовах розрухи, викликаній воєнним лихоліттям

попередніх років (1914–1920), посухою 1921 р., усі галузі сільськогосподарського виробництва потребували допомоги. Зважмо, що посівні площі в УСРР були вкрай ослаблені; вони зменшилися з 19,3 млн дес. у 1916 р. до 14,4 млн дес. у 1922 р. За той же період кількість коней (основної тягової сили) скоротилася з 5,4 млн до 4,1 млн гол. Майже 34% селянських господарств не мали жодного інвентаря [10, с. 564].

Природно, що сільськогосподарське товариство повинно було перейматися невідкладними господарськими потребами селян. Вони були простими, але різноманітними. У переліку запропонованих сільськогосподарською кооперацією гостродефіцитних виробничих товарів у 1922–1923 рр. переважали інвентар і прості сільськогосподарські машини, як то коси, лопати, плуги, борони, букери. Оскільки спеціалізація незможних і середняцьких господарств була ще низькою, то в таких умовах створювати спеціальні товариства, що мали концентрувати свою увагу на якісь певній галузі сільського господарства, як то буряківництво, молочне чи м'ясне тваринництво, плодоовочівництво, птахівництво тощо, було передчасно. У той час перед кожним українським селянином, як і сільським господарством загалом, стояло одне важливіше завдання – економічно вистояти й зміцнитися. Тож, саме універсальне сільськогосподарське товариство могло чи не найкраще задовольнити широкий спектр як виробничих, так і постачальницько-збутових інтересів селян.

Широке поле діяльності універсальних товариств давало їм змогу створювати для господарств, що входили до їхнього складу, сприятливий економічний мікроклімат. Відповідно до статуту вони постачали сільськогосподарські машини та інвентар, проводили агрокультурні заходи, племінну роботу, займалися організацією прокатних пунктів і первинною переробкою сільськогосподарської продукції. Економічно сильні універсальні товариства здійснювали також кредитні операції.

Про доцільність такої форми організації низової мережі сільськогосподарської кооперації в непростих умовах відбудови протягом 1922–1924 рр. переконливо свідчить факт їхнього очевидного кількісного переважання порівняно з іншими видами товариств [19, с. 3]. Щоправда, спостерігалася й інша тенденція. Невдовзі після організації певна частина товариств почала зливатися зі споживчими товариствами, утворюючи ті ж інтегралі. Згідно з деякими даними, до середини 1922 р. в УСРР налічувалося близько 200 інтегральних товариств. Ця тенденція отримала підтримку ряду відповідальних радянських і господарських працівників. Особливо сильними були інтеграційні настрої в керівних органах споживчої кооперації, діячі якої все ще мислили постулатами «воєнного комунізму» [20, с. 4].

Принагідно розгорнулася дискусія щодо вибору форм кооперативного будівництва на селі: створювати сільськогосподарські товариства, орієнтовані лише на обслуговування виробничих потреб сільського господарства, чи інтегровані, із сільськими споживчими товариствами? Конструктивно налаштовані партійні діячі змогли подолати догматизм апологетів «воєнного комунізму» [21, с. 6]. На XII партійній конференції РКП(б) (серпень 1922) їм вдалося прийняти резолюції, у якій мова йшла про підтримку лінії на розвиток демократії в питаннях кооперативного будівництва. Відповідно до конкретних умов, доцільною визнавалася інтеграція сільськогосподарських і споживчих кооперативів, водночас зазначалося, що такого роду злиття належить проводити з особливою обережністю. Конференція рішуче засудила «ліві спроби нав'язування інтегралів» [22, с. 289]. Було підкреслено, що «таке рішення вбило б самостійність і позбавило сільську кооперацію основних стимулів її розвитку» [22, с. 289].

Утворення інтегралів більшовики назвали «переконливим аргументом» прогресивності цієї тенденції. Однак дійсність демонструвала дещо протилежне. Аналізуючи економічний стан багатьох новостворених товариств, не можна не відзначити їхню господарську слабкість. Наприкінці 1922 р. середній баланс сільськогосподарських товариств становив близько 2–3 тис. руб. Проте навіть станом на 1 січня 1924 р. у 32% товариств цей показник не сягав і однієї тисячі рублів. Розпочинаючи свою діяльність, багато осередків, не маючи достатніх капіталів, намагалися сформувавши їх будь-яким способом. У цій ситуації старим працівникам сільськогосподарської кооперації (а в її

керівних органах через демократичність декрету від 26 жовтня 1921 р. було представлено чимало діячів дореволюційної кооперації) вдалося повернути багато товариств на «випробуваний шлях» накопичення капіталу, що виливався в звичайну торгівлю споживчими товарами [23, с. 7].

Згідно з даними комісії РКІ, що обстежила роботу одеського філіалу «Сільського господаря» наприкінці 1924 р., споживчі товари займали в загальному обсязі його торгівлі 74%, а товари сільськогосподарського призначення – лише 26%. Аналогічними операціями займалися й економічно сильніші на той час споживчі товариства. Цього разу інтегрування виступало як логічний крок на шляху розширення торговельних операцій. Це призводило до того, що, наприклад, відповідно до матеріалів комісії ЦК КП(б)У і РНК УСРР, що в травні 1923 р. обстежувала роботу житомирського райсільгоспсоюзу, його діяльність майже повністю зводилася до торгівлі побутовими товарами. У результаті виробничі потреби села в інтегральних товариствах у кращому разі відсувалися на другий план [23, с. 10].

Практика показала, що інтеграція гальмувала як організаційну, так і господарську роботу кооперативних структур. Від існування в селі подібного товариства місцеве господарство нічого не виграло. Ті нечисленні матеріально-грошові ресурси, що могли бути мобілізованими й спрямованими на потреби відновлення сільськогосподарського виробництва, фактично вилучалися з нього.

У результаті доброго врожаю 1922 р. попит селян на сільськогосподарські машини та інвентар зріс. Однак бідняцькі та середняцькі господарства не могли відразу заплатити за потрібну їм сільськогосподарську техніку (механізми) готівкою. Вони потребували кредитів. Для цього держава надала сільськогосподарській кооперації значні суми. Але прагнення до «накопичення капіталу» призводило до інцидентів, коли, наприклад, Таганрозький райсоюз отримав для організації постачання селян сільськогосподарськими машинами державні кредити повністю використав для закупівлі дорогого жіночого взуття, швейоту, фарфору. Відбувалася підміна головних завдань другорядними, водночас переорієнтація основних цілей, для вирішення яких і була створена система сільськогосподарської кооперації.

Піклуючись про розвиток виробничого напрямку діяльності сільськогосподарської кооперації, що справді відповідав би інтересам селян, керівництво РНК та Народного Комісаріату Землеробства України на XII з'їзді РКП(б) (квітень 1923 р.) постійно наголошувало на тому, що основним завданнями розвитку цієї кооперації є зосередження зусиль на діловій господарській роботі й надання всебічної допомоги селянам.

В умовах непу, коли спільні дії «лівих» та суто комерційно налаштованих кооператорів фактично загрожували повністю спотворити прагматичне налаштування української сільськогосподарської кооперації, було прийнято ряд конкретних урядових рішень на запобігання її надмірної комерціалізації. Головним вектором було визначено розвиток продуктивних сил селянських господарств. Восени 1923 р. Всеукраїнською міжкооперативною нарадою була вироблена й Політбюро ЦК КП(б)У затверджена резолюція «Про інтегральні» [20, с. 3]. У ній зазначалося, що практика інтегрування дала негативні результати як у господарському, так і в політичному плані. Вона, мовляв, підриває довіру до стійкості радянських господарських форм, викликає тривогу за долю паїв і вкладів. Резолюція пропонувала вжити рішучих заходів для припинення надуманих перебудов сільськогосподарської кооперації. Цю резолюцію схвалив XIII з'їзд РКП(б).

Різне збільшення кількості об'єднаних сільськогосподарських господарств свідчило про зростання ролі кооперації у відбудові сільського господарства. Як зазначено вище, кооперація селянських господарств відбулася саме в той період, коли конструктивно налаштовані діячі РНК та Наркомзему УСРР рішуче виступили проти адміністративного захоплення «лівих», їхніх претензій консервувати залишки мілітарних підходів «воєнного комунізму» до управління соціально-економічними процесами. Для посилення керівництва й контролю за роботою сільськогосподарської кооперації з боку місцевих партійних та радянських органів, а також у зв'язку з реформуванням адміністративно-територіального устрою у квітні 1923 р. були ліквідовані губернські союзи сільськогосподарської кооперації й одночасно проведено укрупнення райсоюзів. Масштаби їхньої діяльності як би

наближалися до меж новостворених округ. До кінця 1923 р. замість досить хаотичної системи дрібнорайонних, крупнорайонних (повітових) і губернських сільгоспсоюзів на території кожної адміністративної округи запрацював окружний союз сільськогосподарської кооперації. Усього було створено 52 однотипні окружні сільгоспсоюзи. Виняток становив Коростенський округ, де сільгоспсоюз не було організовано [22, с. 8].

Варто зазначити, що проведення цієї реформи не було простим прив'язуванням господарської роботи до нових адміністративних меж. У ряді випадків там, де це диктувалося економічною доцільністю, були збережені й дрібнорайонні союзи. Таких сільгоспсоюзів налічувалося 17. Усі вони формувалися навколо населених пунктів, що традиційно склалися як торгово-економічні центри сільського господарства.

Уже в 1923 р. помітними були результати зусиль, спрямовані на відновлення сільськогосподарського виробництва. Увага, що її режим приділяв цьому питанню, на свій лад мотивована праця селян, сприятливі природні умови дали змогу довести збір зернових до 82% довоєнного рівня.

У роботі універсальної сільськогосподарської кооперації, поряд із постачальними операціями, більше місце почали займати збутові. Якщо в 1922 р. нею було заготовлено 800 тис. пудів збіжжя, то в 1923 р. – уже рекордні 25 млн пудів [23, с. 8]. Водночас, цілий ряд великих товарних надлишків м'ясного й молочного тваринництва, птахівництва, спеціальних культур не привертав до себе достатньої уваги універсальної кооперації. Для їхньої організації потрібно було розгорнути широку мережу пунктів закупівлі й первинної переробки продуктів, інвестувати кошти в спеціальне обладнання та створити мережу холодильників, на що універсальна кооперація йшла досить неохоче. Маючи широке поле діяльності, вона, як правило, включала наявні товарні надлишки у свій оборот вибірково, та ще й за умови, що операції з ними не вимагали значних попередніх витрат.

Розгорнувши широку діяльність у різних галузях сільського господарства, універсальні товариства не могли з достатньою повнотою зосередити свої кошти та зусилля на найбільш важливих ділянках роботи. Життя вимагало наполегливої праці на збільшення товарної частини сільськогосподарської продукції. Діяльність же універсальної сільськогосподарської кооперації здебільшого обмежувалася функціями постачально-збутового характеру. Іншими словами, універсальні товариства більше сприяли розвитку селянських господарств, їхнього виробничого потенціалу, а не фінансово-торгівельного. Саме це ставало дедалі актуальнішим у міру досягнення успіхів у відновленні аграрного сектору економіки в УСРР, про що говорив лідер більшовиків. Він наголошував, що роботу з розвитку аграрного сектору економіки потрібно будувати так, аби кожне дрібне господарство могло брати повсякденну участь у ній. При цьому вважав, що використання потенціалу кооперації ще далеко до оптимального. Йому в унісон на Всеукраїнському з'їзді з сільськогосподарського кредиту народний комісар землеробства УСРР Іван Клименко підкреслював, що в нових умовах універсальна сільськогосподарська кооперація «не організовує й не охоплює процес раціонального виробництва та кооперативного збуту» [24, с. 11].

Загалом аналіз тенденцій кооперативного будівництва в селах УСРР показує, що до весни 1924 р. універсальність сільськогосподарських товариств починала гальмувати процеси як безпосередньо виробничого розвитку селянських господарств, так і рівня їхнього кооперування. Настала об'єктивна потреба в такому типі сільськогосподарського товариства, що концентрувало б увагу на певній галузі господарства. Однак створення спеціальних сільськогосподарських товариств, покликаних підвищувати продуктивність праці селянських господарств, завдяки цьому залучати в сільськогосподарську кооперацію нові селянські маси й, головне, організовувати значно тісніше їхнє виробниче співробітництво, вимагало значних витрат. А це було практично неможливо без наявності добре функціонуючої системи сільськогосподарського кредиту.

Висновки. Період 1920-х рр. став «золотою добою» української кооперації, де ключову роль відігравали інтегральні й універсальні товариства. Їхня поява була відповіддю на економічний хаос післявоєнного часу та потреби непу. На відміну від вузькоспеціалізованих

об'єднань, універсальні товариства синхронно займалися кредитуванням, постачанням реманенту, переробкою сировини, збутом продукції. В умовах нестабільного ринку це давало змогу мінімізувати ризики селянським господарствам. Використання принципів самоокупності та пайової участі допомагало формувати потужний капітал, який був незалежним від державного бюджету, що робило кооперацію альтернативою державному сектору економіки.

Через систему центральних спілок українські товариства виходили на міжнародні ринки, стверджували життєздатність національної моделі господарювання навіть у межах радянської системи. Крім того, товариства швидко ставали центрами «кооперативної просвіти», створювали бібліотеки, читальні, як могли поширювали агротехнічні знання. Це сприяло підвищенню рівня грамотності населення, загальній модернізації села. Інтегральні товариства виявилися найбільш ефективною формою самоорганізації суспільства, що поєднувала приватний інтерес із загальним благом. Їхній досвід лишається актуальним для розбудови сучасних фермерських об'єднань та малих підприємств. Як не дивно, але успіх кооперативних товариств став причиною їхньої ліквідації наприкінці 1920-х рр. Більшовики вбачали в самостійній кооперації загрозу командній економіці. Курс на «суцільну колективізацію» фактично знищив дух вільного підприємництва, замінив добровільні об'єднання на «примусові» колгоспи.

Список літератури

1. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. Харків: Книгоспілка, 1925. 136 с.
2. Онуфрієв О. Контрактація в сільському господарстві на Україні. Харків: Радянський селянин, 1929. 126 с.
3. Фесенко С. Эффективность сельскохозяйственного кредита на Украине. Харьков, 1928. 71 с.
4. Григор'єв К. Виробниче кооперування та контрактація. Харків: Державне видавництво України, 1930. 70 с.
5. Лях С. Р. Роль сельскохозяйственной кооперации в становлении советского образа жизни крестьянства Украины (1921–1929). Харьков, 1980. 236 с.
6. Морозов А. Г. Развитие государственно-кооперативной системы сельскохозяйственного кредита на Украине. 1921–1929 гг. Киев, 1984. 284 с.
7. Атоян О. Сельскохозяйственная кооперация Украины периода нэпа и проблемы теории, политики, истории в литературе 20-х – начала 30-х годов: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1990. 24 с.
8. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 1995. 43 с.
9. Кокін С. А., Марочко В. І., Мовчан О. Н. Хроника социалистического строительства на Украине. 1921–1925 гг. Киев, 1988. 240 с.
10. Зібрання узаконень і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України (СУ УСРР). Харків, 1920. № 22. 254 с.
11. КПРС у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 8-ме вид. Київ, 1970. Т. 2. 288 с.
12. Рішення партії і уряду з господарських питань. 1917–1967. Київ, 1967. Т. 1. 426 с.
13. Вісті ВУЦВК. 1921. 16 липня. 8 с.
14. *Сільський господар*. 1925. № 5–6.
15. Календар-довідник і записна книжка на 1924 рік районного статистика і кореспондента ЦСУ. Харків, 1923. 64 с.
16. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. 78 с.
17. КПРС у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 2. 302 с.
18. *Сільський господар*. 1923. № 15–16.
19. *Сільський господар*. 1924. № 8.
20. Вісті ВУЦВК. 1924. 22 серпня. 8 с.
21. *Сільський господар*. 1922. № 1.
22. КПРС у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 3. 292 с.
23. *Сільський господар*. 1925. № 5–6.
24. *Коопероване село*. 1927. № 20.

References

1. Batyuk, I. (1925). Agricultural cooperation in Ukraine. Kharkiv [In Ukrainian].
2. Onufriyev, O. (1929). Contracting in agriculture in Ukraine. Kharkiv [In Ukrainian].
3. Fesenko, S. (1928). The effectiveness of agricultural credit in Ukraine. Kharkiv [In Ukrainian].
4. Hryhor'yev, K. (1930). Production cooperation and contracting. Kharkiv [In Ukrainian].
5. Lyakh, S. (1980). The role of agricultural cooperation in the formation of the Soviet way of life of the peasantry of Ukraine (1921–1929). Kharkiv [In Russian].
6. Morozov, A. (1984). Development of the state-cooperative system of agricultural credit in Ukraine. 1921–1929. Kyiv [In Russian].
7. Atoyan, O. (1990). Agricultural cooperation of Ukraine during the NEPA period and problems of theory, policy, and history in the literature of the 1920s – early 1930s. Kyiv [In Russian].
8. Marochko, V. (1995). Ukrainian rural cooperation. Historical and theoretical aspect (1861–1929). Kyiv [In Ukrainian].
9. Kokin, S., Marochko, V., Movchan, O. (1988). Chronicle of socialist construction in Ukraine. 1921–1925. Kyiv [In Ukrainian].
10. (1920). Collection of Legislations and Orders of the Workers' and Peasants' Government of Ukraine (SU UkrSSR). Kharkov [In Ukrainian].
11. (1970). Collection of laws and orders of the Workers' and Peasants' Government of Ukraine (SU of the Ukrainian SSR), T. 2. [In Russian].
12. (1967). The CPSU in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee. 1917–1967. Kyiv [In Ukrainian].
13. (1921, 16 July). *Visti VUTSVK [News of the Central Committee of the All-Union Central Committee]* [In Ukrainian].
14. (1925). *Sil's'kyi hospodar [The Farmer]*, 5–6. [In Ukrainian].
15. (1923). Calendar-reference and notebook for 1924 of the district statistician and correspondent of the Central Statistical Office [In Ukrainian].
16. (1929). Calendar-reference and notebook for 1924 of the district statistician and correspondent of the Central Statistical Office [In Ukrainian].
17. Collection of statistical and economic data on agriculture in Ukraine, vol. 2 [In Ukrainian].
18. (1923). *Sil's'kyi hospodar [The Farmer]*, 15–16 [In Ukrainian].
19. (1924). *Sil's'kyi hospodar [The Farmer]*, 8 [In Ukrainian].
20. (1924, 22 Aug.). *Visti VUTSVK [News of the Central Committee of the All-Union Central Committee]* [In Ukrainian].
21. (1922). *Sil's'kyi hospodar [The Farmer]*, 1 [In Ukrainian].
22. Collection of statistical and economic data on agriculture in Ukraine, vol. 3 [In Ukrainian].
23. (1925). *Sil's'kyi hospodar [The Farmer]*, 5–6. [In Ukrainian].
24. (1927). *Kooperovane selo [Cooperative Village]*, 20 [In Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 6.10.2025
Схвалено до друку / Accepted: 22.10.2025